

ΤΟ ΟΝΕΙΡΟ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Γιώργος Θ. Καλόφωνος
Ιστορικός-Βυζαντινολόγος

Αρχικό γράμμα Α με παράσταση του ονείρου του Ιωσήφ από την Κ. Διαθήκη στην κεφαλή. Ευαγγελιαίο 11ου αι. (κώδικας 587, φ. 133β, Μονή Διονυσίου, Αγίου Όρους).

νοίκιος, επισφαλής και οριακός, ο χώρος του ονείρου παραμένει ένας χώρος αντιφατικός. Η ιστορία του ονείρου στο Βυζάντιο δεν είναι παρά η διαδικασία της ένταξης, προσαρμογής και ενσωμάτωσης της ονειρικής θεωρίας και πρακτικής του ύστερου παγανισμού στην νέα χριστιανική κοινωνία, διαδικασία που χαρακτηρίζεται από συνέχειες και επαναλήψεις, αλλά και από ασυνέχειες, εντάσεις και λεπτές διαφοροποιήσεις.

Σε μια δεξιοτεχνική επισκόπηση του διαθέσιμου υλικού από τις γραπτές πηγές, ο Gilbert Dagron¹ επικεντρώνει κατ' αρχήν την ανάλυσή του σε σημεία εντάσεων και αντιφάσεων που προκύπτουν από την διαδικασία αυτήν: εντάσεων ως προς την νομική αντιμετώπιση της πρακτικής της ονειρομαντείας, όπου η χριστιανική εκκλησία αποδεικνύεται πολύ πιο ανεκτική από την κρατική νομοθεσία αντιφάσεων μεταξύ αιολογίας και ασκητικής-διδασκτικής γραμματείας ως προς την πρόλευση και την προφητική αξία του ονείρου. Στις οξυδερκείς παρατηρήσεις του Dagron θα μπορούσε κανείς να προσθέσει ότι ο χριστιανισμός, είτε αποδεχόμενος με επιφυλάξεις την προφητική και ιεροσημιακή αξία του ονείρου είτε απορρίπτοντάς την, τείνει πάντοτε να θεωρεί την ονειρική εμπειρία σημείο διεργασιών πραγματικών, που συμβαίνουν στον άρατο χώρο του υπερφυσικού. Με την έννοια αυτήν, ακόμη και τα «ψευδή», απατηλά όνειρα των δαιμόνων έχουν πάντοτε ανάγκη αξιολόγησης και ερμηνείας: η αρνητική ονειρολογία του χριστιανικού ασκητισμού μετατρέπεται έτσι σε μίαν εμβριθή ψυχοπαθολογία του ονείρου, που αξιοποιεί με πρωτότυπο τρόπο, τόσο τις θεωρητικές αναλύσεις της αρχαιότητας όσο και την καθημερινή εμπειρία της πνευματικής και σωματικής άσκησης.

Ο δεύτερος άξονας πάνω στον οποίον κινείται η μελέτη του Dagron είναι εκείνος της μετάβασης από το συλλογικό στο ατομικό. Η διαδεδομένη πρακτική της ονειρομαντείας, που επανέρχεται στο προσκήνιο κατά την μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, συγκρίνεται στο άρθρο του με την επίσης διαδεδομένη μαντική

πρακτική της αστρολογίας. Τα ονειροκριτικά –λεξικά ή εγχειρίδια προφητικής ερμηνείας των ονειρικών εικόνων– δίνουν απλώς τις κατευθυντήριες γραμμές, ενώ κεντρική σημασία, κατά τον συγγραφέα, έχει η ίδια η πράξη της αφήγησης του ονείρου στον ειδικό ονειροκριτή και η παροχή μιας, κατά περίπτωσην, ερμηνείας. Πρόκειται για ένα είδος μαντικής συνεδρίας, που φέρνει στον νου την σύγχρονη ψυχανάλυση κατά την διάρκειά της, η συζήτηση περιστρέφεται κατ' ανάγκην γύρω από καθαρά προσωπικά ερωτήματα, πόθους και επιδιώξεις. Νομίζω ότι εδώ είναι σκόπιμο να διευκρινισθεί ότι δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε την μετάβαση αυτήν χαρακτηριστική αποκλειστικά της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου, εφόσον έχει ήδη συντελεστεί κατά την ύστερη αρχαιότητα, και πιθανώς ακόμη νωρίτερα. Επίσης δεν μπορούμε, πιστεύω, να παραβλέψουμε μίαν άλλη πτυχή της λειτουργίας της ονειροκριτικής που την διαφοροποιεί από την αστρολογία και τις υπολοιπές απόκρυφες «επιστήμες». Η τεχνονομία που απαιτείται για την ονειροκριτική είναι συνηθώς εξαιρετικά περιορισμένη. Τα ευρέως διαδεδομένα ονειροκριτικά συγγράμματα υποκαθιστούν, στις περισσότερες περιπτώσεις, τον «μάγο» ονειροκριτή ερμηνευτή, ενώ ακόμη και αυτά τα ίδια δεν είναι πάντοτε απαραίτητα, αφού μπορούν κάλλιστα να υποκατασταθούν από μια πάγκοινη παραδοσιακή γνώση ερμηνειών και γενικών αρχών που μεταδίδεται προφορικά.²

Η σημαντικότερη ίσως πρακτική που συνδέεται με το όνειρο κατά την αρχαιότητα είναι η εγκομιση: η θεομοθετημένη και οργανωμένη θρησκευτική χρήση του ονείρου, κυρίως για ιαματικούς σκοπούς. Η ένταξη, προσαρμογή και ενσωμάτωση της στην νέα χριστιανική κοινωνία –ενσωμάτωση συχνά ηθελημένη και επιλεκτικά σχεδιασμένη από το ιερατείο της νέας θρησκείας– έχει κατά κανόνα μελετηθεί ως χαρακτηριστική περίπτωση επιβίωσης και συνέχειας. Χρησιμοποιώντας έναν ευρύτερο ορισμό της εγκομισης και αντλώντας από την σύγχρονη ανθρωπολογία, ο Charles Stewart τοποθετεί την μελέτη του στην εποχή της εκπίεσης της αρχαι-

ας θρησκείας, κατά την τελευταία φάση της σύγκρουσης παγανισμού και χριστιανισμού. Θεωρώντας δεδομένες τις συνεχείς και τις επιβιώσεις, ο Stewart αναδεικνύει τις διαφορές και τις συγκρούσεις ανάμεσα στην αρχαία και την βυζαντινή εγκοιμηση. Οι παρατηρήσεις του για την ιστοριοποιητική λειτουργία των συγκεκριμένων εγκοιμητικών ονείρων που αναλύει μας οδηγούν στην επόμενη μελέτη του αφιερώματος, που αφορά το όνειρο στην ιστοριογραφία.

Φορτισμένα με την αίγλη που τους προσδίδει η αρχαιότητα της καταγωγής τους³, τα βασιλικά όνειρα οριοθετούν έναν προνομιακό χώρο επικοινωνίας του θεόπνευστου βασιλέα με το θείο. Η ανάλυση των ονείρων που συνδέονται με τον αμφιλεγόμενο ιδρυτή της Μακεδονικής δυναστείας Βασίλειο Α' από τον Ηλία Αναγνωστάκη και τον Τίτο Παπαμαστοράκη εστιάζεται στην κατεχόμενη πολιτική χρήση ή και κατάχρησή τους. Η κυρία λειτουργία τους, τόσο στην γραπτή όσο και στην ζωγραφική εκδοχή τους, είναι η νομιμοποίηση της νέας δυναστείας και της ασυνήθους πορείας του ιδρυτή της προς τον αυτοκρατορικό θρόνο. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι, για τον σκοπό αυτόν, επιστρατεύονται – ή μάλλον επινοούνται – όχι μόνον θρησκευτικές φύσως ονειρικές ενοράσεις, αλλά και τα συμβολικά όνειρα της ονειροκριτικής.

Στην εποχή της Μακεδονικής δυναστείας ανήκει και το σημαντικότερο ονειροκριτικό σύγγραμμα της βυζαντινής εποχής, το *Όνειροκριτικών του Αχμέτ*, έργο πιθανότατα προοριζόμενο για βασιλική χρήση. Η Μαρία Μαυρουδή συνοψίζει στο άρθρο της τα σημαντικά συμπεράσματα της υπό έκδοση διατριβής της – μιας συστηματικής μελέτης των αραβικών πηγών του έργου. Η Μαυρουδή επιλύει οριστικά ένα πρόβλημα που βασάνισε επί μακρό διάστημα τους μελετητές του *Όνειροκριτικού* και αποδεικνύει ότι το κείμενο αποτελεί μίαν ευφυή προσαρμογή των αραβικών πηγών στην βυζαντινή πραγματικότητα, προσαρμογή που απαίτησε την μικρότερη δυνατή παρεμβάση εκ μέρους του συγγραφέα-μεταφραστή-συμπλητή. Μέρος μιας ευρύτερης «ονειροκριτικής κοινής» του ανατολικού μεσογειακού χώρου, το ονειροκριτικό του Αχμέτ αφ' ενός επαναβαπτίζει την ελληνόφωνη ονειροκριτική στις παραδοσιακές ανατολικές της πηγές, και αφ' ετέρου εισάγει εκ νέου τον Αρτεμίδωρο στο Βυζάντιο ως αντιδάνειο, με τρόπο πιο σύγχρονο και άρα πιο εύληπτο για το χριστιανικό κοινό της εποχής.

Καινού χαρακτηριστικό του συνόλου σχεδόν των ονείρων που εξετάζονται στα άρθρα του παρόντος αφιερώματος είναι η μυθολογική τους υφή. Πρόκειται για όνειρα κατασκευασμένα ή εκ νέου επεξεργασμένα που προέρχονται από γραπτές πηγές και που συνεινώνονται από κατ' αρχήν με τρόπους κειμενικούς. Η μελέτη της Suzanne MacAlister μας στρέφει στα κατ' εσχόλην μυθολογικά όνειρα της βυζαντινής εποχής: τα όνειρα της, έως πρόσφατα υποτιμημένης μυθολογικής λογοτεχνίας του 12ου

Η Νύχτα παραμένει και στην Βυζαντινή εποχή μητέρα των ονείρων, έστω και μεταφορικός. Μικρογραφία από ψάλλητρο του 10ου αι. (κώδικας gr 139, φ. 435, Εθνική Βιβλιοθήκη, Παρίσι).

αίωνα, δηλαδή της αναβίωσης μετά από μακράιωση στιγμή του φιλολογοικού του αρχαίου μυθιστορητήματος. Επιστρατεύοντας ένα σύγχρονο θεωρητικό σπλοστάσιο, καθώς και την γνώση της αρχαίας και βυζαντινής ονειρολογίας, η MacAlister μας καλεί να παρακολουθήσουμε μια εξαιρετικά ακριβή ανάλυση των λεπτών διαφοροποιήσεων και διακρίσεων ανάμεσα στα βυζαντινά μυθιστορήματα και στις αρχαίες πηγές τους, διαφοροποιήσεων που λειτουργούν τόσο στο αφηγηματικό πεδίο όσο και σε εκείνο της πρόσληψης των ονειρικών αφηγημάτων από το κοινό της εποχής. Η χρήση τους είναι πολεμική, αλλά όχι με τον ελαφρώς χοντροκομμένο τρόπο της πολιτικής προπαγάνδας. Πρόκειται για πολεμική υπαινικτική και υπονομευτική, που αναφέρεται σε μια σύγκρουση σχεδόν άορατη ανάμεσα στην παραδεχόμενη θρησκευτική αντίληψη της εποχής και σε μια προσπάθεια επαναδιαπραγμάτευσης της θέσης της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, με επίκεντρο την μελέτη του Αριστοτέλη.

Νεφελώδες και φευγαλέο, το όνειρο λειτουργεί για την ομάδα των διανοούμενων βυζαντινών λογοτεχνών του 12ου αιώνα ως εύπλαστο μέσο αλλά και ασφαλές προκάλυμμα μιας επικοινωνίας, όχι βέβαια με τον χώρο του υπερβατικού, αλλά με τις αναζωογονητικές ρίζες της αρχαίας πολιτισμικής τους κληρονομιάς.

Σημειώσεις

1. Πρόκειται για ελαφρώς συντομευμένη και συμπληρωμένη μορφή του σημαντικού άρθρου του «Rêver de Dieu et parler de soi. Le rêve et son interprétation d'après les sources byzantines», στο *I sogni nel medioevo*, (επ. έκδ.) T. Gregori, Ρώμη, 1985, σσ. 37-55.
2. Σε αυτό ακριβώς οφείλεται κατά κύριο λόγο και η ευρύτερη διάδοση της ονειροκριτικής και η de facto απόδοσή της από την χριστιανική εκκλησία.
3. Πβ. Σταύρος Οικονομίδης, «Προαρχαϊκή Ελλάδα και όνειρα», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 78, Μάρτιος 2001, σ. 35.